

Оригиналан научни рад
Примљен: 12. септембар 2017.
Прихваћен: 23. октобар 2017.

УДК 94(497.11 Београд)"1941/1943"
316.728:351.778.2(497.11)"1941/1944"(093.2)

Др Наташа Милићевић

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Е-mail: natasamilicevic@mts.rs

„ХЛЕБ НАСУШНИ”: ДИРЕКЦИЈА ЗА СНАБДЕВАЊЕ СТАНОВНИШТВА ГРАДА БЕОГРАДА (ДИРИС) 1941-1943.*

АПСТРАКТ: Рад се бави настанком и функционисањем Дирекције за снабдевање становништва града Београда (ДИРИС), као специфичне установе чији је задатак било старање о снабдевању и исхрани Београђана за време нацистичке окупације. Посебна пажња посвећена је условима у којима је она радила, факторима који су утицали на успешност њеног пословања, реакцијама Београђана на њен рад, као и слици коју је она створила у јавности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Дирекција за снабдевање становништва града Београда (ДИРИС), нацистичка окупација, снабдевање, исхрана, Београд

Скоро све земље у Другом светском рату суочиле су се са већим или мањим проблемима у снабдевању и исхрани становништва. Због тога су доносиле бројне мере како би створиле залихе, спровеле контролу и расподелу животних намирница, посебно прехранбених производа и сировина, али и одржале стабилност цена. Немогућност увоза главних намирница, увођење поморске блокаде, експлоатација привреде окупираних земаља, утицали су на ограничавање потрошње, завођења система следовања, куповних књижице и сл.¹ Тога нису биле поштеђене ни неутралне земље, које су та-

* Рад је настао у оквиру пројекта Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи ратвитац и положај у европској/светској заједници, (№ 47027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

кође ограничиле потрошњу.² У поједним земљама, посебно оним под строгим режимом нацистичке окупације, дошло је до слома снабдевања и појаве масовне глади. То је посебно карактеристично за Грчку. У њој је, према неким проценама, због тешких немачких реквизиција и енглеске блокаде поморског саобраћаја, током окупације умрло од глади најмање пола милиона људи.³ Најгора за Грке била је зима 1941/1942. године, када је од глади страдало око сто хиљада људи.⁴ Много боље су прошли Британци. Они нису били окупирани, а успели су да, услед завођења доброг система следовања, избегну глад. Може се рећи, како примећују истраживачи, да је та расподела намирница омогућила сиромашнима Британцима чак бољу исхрану него у миру.⁵

У Србији се становништво током нацистичке окупације такође суочило, попут осталих становника Европе, са озбиљним потешкоћама у снабдевању и исхрани. У поједним периодима долазило је до слома снабдевања и гладовања. Међутим, умирања од глади су ипак била ретка.⁶ Истина, становници Србије су могли, због рата у Европи, још у предратном периоду да наслуте проблеме у погледу снабдевања и исхране, али не и њихове размере. А они су у то време били видљиви пре свега у оскудици намирница и скоку цена. Тадашња југословенска власт реаговала је доношењем разних мера којима је покушала да створи залихе и одржи стабилне цене.⁷ То је постигано,

¹ Драган Алексић, Привреда Србије у Другом светском рату, Београд 2002, 79.

² Исто, 77.

³ Maks Hejstings, Пакао: svet u ratu 1939-1945, I-II, Beograd 2013, I/422.

⁴ Ричард Клог, Историја Грчке новог доба, Београд 2000, 126.

⁵ M. Hejstings, n. d., I/417; Norman Longmate, How we lived then. A history of everyday life during the Second World War, Arrow Books ltd, London 1974, 140-154.

⁶ Војни архив (ВА), Недићева архива (Нда), 21-2-6, Извештај Начелства среза Моравичког о приликама у срезу Моравичком – Окружном начелству округа Ужичког, бр. 4182/42, 29. мај 1942.

⁷ Тада је била донесена Уредба о резервама хране (јул 1939), која је предвиђала стварање државних резерви у житарицама и другим предметима људске и сточне хране, а после почетка рата следиле су друге, као Уредба о пријављивању житарица у новембру 1940. или Уредба о течним горивима и сл. Током 1940. године уследиле су нове уредбе којима су контролисане залихе дефицитарне робе или робе која се тешко увозила, као и њихова набавна цена, али и оне које су регулисале залихе животних намирница и њихове цене (Архив Југославије (АЈ), Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (ЦПБ 38),

између осталог, и ограничавањем потрошње и рационарањем робе.⁸ Међутим, Априлски рат и окупација земље драматично су пореметили дотадашњи систем снабдевања и исхране становништва. Српска власт под окупацијом била је принуђена да, под надзором и са мешањем окупационих власти, озбиљно ограничи личну потрошњу и обезбеди минималне потребе становника. Окупатор је заправо редуковањем потрошње осигуравао више робе за своје потребе.⁹ Основане су и специјалне установе за бригу о снабдевању и исхрани, које руководиле прикупљањем и правилном расподелом намирница. Посебна пажња посвећивана је, слично као и у другим земљама у рату, снабдевању и исхрани градског становништва. Оно је било у много горем положају него сеоско јер није могло лако да дође до намирница, нити је имало могућности да узгаја храну. Осим тога, градови су у случају слома снабдевања, због концентрације становништва, били извор немира и опасности по саму власт, било домаћу или окупациону. Због тога су у већим градским центрима створена одељења за исхрану, а у мањим одбори.¹⁰ Други је проблем што те установе, због смањених количина намирница, често нису могле да испуне задатак због којег су основане, док многа одељења, а посебно одбори за исхрану, нису ни функционисали.¹¹ То је становнике

фас. 523, арх. јединица 684, „Проблем исхране”, Привредни преглед, 11. мај 1940; Исто, „Уредба о штедњи животних намирница”, Политика, 3. јул 1940; исто, „Уредба о мерама у сврху снабдевања становништва и војске хлебом”, Политика, 27. август 1940. итд.).

⁸ Влада је била прунђена да ограничи потрошњу меса па је одредила прво два безмесна дана недељно, а онда и три, затим је прописала састав хлеба (70% пшеничног и 30% кукурузног брашна) и слично (О томе више у: Наташа Милићевић, „О исхрани у окупраном Београду 1941–1944”, Токови историје, 2/2012, 77–78).

⁹ О томе више у: Драган Алексић, Привреда Србије, 207–213.

¹⁰ Одељења за исхрану створена су у већим местима, на пример Ваљеву, Шапцу, Ужицу, Нишу и сл., док су у мањим местима и селима образовани општински одбори за исхрану. Одељења за исхрану имала су задатак да прикупљањем, смештајем и расподелом обезбеде исхрану становништва на подручју своје надлежности (Службене новине, бр. 98 од 15. августа 1941, Правилник о оснивању и раду градских и општинских установа и одбора за исхрану становништва).

¹¹ Zbornik dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR-a), XII-2. Beograd 1976, 654, Записник са конференције у Београду код Генералног опуномоћеника за привреду Франца Нојхаузена с немачким војноуправним представницима из Србије о експлоатацији рудника и прикупљању жита, од 24. август 1942; Д. Алексић, Привреда Србије, 209–213.

градова приморало да се сами побрину за своје снабдевање, а то су могли углавном најчешће на црној берзи.

Посебно место у оквиру бриге домаћих и окупационих власти о снабдевању и исхрани имао је Београд. То је било и логично јер је Београд био не само главни и највећи предратни град, са најбројнијим становништвом, већ и град који је знатно повећао своје становништво после Априлског рата и нацистичке окупације, доласком избеглица и смештајем окупационих установа и војске. За бригу о снабдевању Београђана, односно „хлебу насушном”, да употребимо тај израз пун симболике, основана је средином августа 1941. године Дирекција за снабдевање становништва града Београда (ДИРИС).¹² До тада је о снабдевању становништва Београда рачуна водило Одељење за снабдевање (или Одељење за исхрану), које је радило у оквиру општинске администрације и њених прописа о финансијском пословању.¹³ Имало је, сходно томе, оганачене надлежности и могућности, које нису одговарале новим ратним условима. Зато је Одељење одмах по завршетку ратних операција почело са променама у пословању и прилагођавањем тренутним и ургентним потребама у снабдевању становништва. Из њега се, после неколико реорганизација, развио и ДИРИС. Првобитно је Одељење требало да на крају Априлског рата и на почетку окупације спроведе изузетно тешке и захтевне задатке у року од неколико дана, попут пописа свих залиха у граду, пописа свих становника или пописа већих складишта намирницама, те да изради карте за рационарање предмета исхране према нађеним залихама и броју становника и отвори јавне кухиње за све радне јединице и сиротињу.¹⁴ То је било превише по-

¹²Службене новине, бр. 98 од 15. августа 1941, Уредба о Дирекцији за снабдевање становништва града Београда.

¹³Одељење за снабдевање настало је у јесен 1940. године, са првим знацима оскудног снабдевања Београда основним животним намирницама, пре свега брашном и хлебом. Тадашња југословенска власт је, како се несташница у основним намирницама појавила и у другим деловима земље, превнствено у градовима, септембра 1940. године донела Уредбу о организацији установа за снабдевање при градским општинама, на основу које је и створен у новембру 1940. године Уред, тј. Одељење за снабдевање (АЈ, 845, Збирка Михаила Константиновића (несређено), ф-5, Уредба о установама за снабдевање; Историјски архив Београда (ИАБ), Општина града Београда (ОГБ), Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дириса 1941/42).

¹⁴ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-210, ф-5-87/41, Наредба Председника Општине града Београда – Одељењу за снабдевање, бр. 137, 17. април 1941.

сла за тек неколико запослених чиновника. Због тога се приступило мењању његовог рада и састава, али и броја ангажованих чиновника.¹⁵ Занимљиво је и да се у то време Одељење први пут појављује под називом Дирекција за снабдевање Општине града Београда. Под тим називом је донет и Правилник о раду Одељења.¹⁶ Међутим, и поред реорганизација, Одељење је тешко успевало да испуни постављене задатке, спроведе организацију снабдевања и да редовно дотура основне животне намирнице становништву, болницама и установама. О његовој немоћи, посебно у тим „најтежим данима“ рата и првих недеља окупације, речито сведочи скромност постављеног циља, а то је да Београђанима обезбеди, ако ништа друго, онда „барем хлеба“.¹⁷ Одељење је деловало у тешким условима које је рат оставио, попут порушене инфраструктуре града, уништених и опљачканих магацина и радњи, несташнице намирница, а сходно томе, и повећања цена. Ипак, оно је бар покушало, и у томе делимично успело, да спречи даљу пљачку и разношење преосталих животних намирница у магацинима (брашно, кромпир, зејтин, маст, пасуљ и друго) и да их по нормалним ценама продаје онима којима су оне биле најпотребније. Одељење се, ради набавке намирница, обраћало и немачким властима, које су прихватиле да изузму извесне количине брашна преосталог у магацинима југословенске војске, а које су прикупиле у оквиру ратног и привредног плена. Тиме је бар унеколико успело да обезбеди какво-такво снабдевање и стане на пут великом скоку цена животних намирница. Много теже је било, чак и када је имало одређене залихе брашна, да спроведе организацију производње хлеба на широј основи; многе пекаре нису

¹⁵Оно је почетком маја 1941. године, када је коначно уобличио своју структуру, имало одсеке за контролу залиха, исхрану, контролу цена, за сиротињу и јавне кухиње, гориво. У њему је краће време деловао и Одсек за попис становништва без станова и Одсек за штампу и пропаганду (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-232, ф-12, Одлука Председника Градске општине – Персоналном одсеку, бр. 790, 3. маја 1941; Исто, Управно одељење, к-210, ф-5-138/41, Одлука Председника Општине града Београда о реорганизацији Одељења за снабдевање – Одељењу за снабдевање, бр. 137, 18. април 1941; Исто, Управно одељење, к-210, ф-5, Информација Одељења за снабдевање – Управном одељењу, бр. 524, 9. мај 1941).

¹⁶Правилник о саставу и раду Дирекције за снабдевање, како је Одељење названо, прати у сваком погледу структуру Одељења за снабдевање (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-232, ф-12, Правилник о саставу и раду Дирекције за снабдевање Општине града Београда, бр. 552, 8. мај 1941).

¹⁷ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дириса 1941/42.

функционисале јер су биле срушене или оштећене у бомбардовању, док у оним непорушеним власници нису били у Београду, а и оне које су могле да раде, после бомбардовања и пожара, нису имале довољно дрва и угља за печење хлеба.¹⁸

У сваком случају, рад Одељења за снабдевање у новим ратним и окупационим условима обележила су лутања, организациони проблеми, уска надлежност, малобројан административни апарат. То је утицало да, поред ратних разарања, недовољне и смањене производње и повећане потрошње хране, одношења робе широке потрошње и сировина од окупатора, снабдевање становништва буде лоше, нередовно и без система. Упоредо се трагало за новим решењима у организацији снабдевања. Сматрало се, а на томе је инсистирала и окупациона власт, да у оквиру нове организације „дириговане привреде” треба створити и нову организацију снабдевања.¹⁹ Међутим, домаћа власт је, с обзиром на поменуто стање у снабдевању, морала хтелати или не да створи прво дистрибутивну организацију, а касније да организује продукцију и промет (централне за поједине секторе привреде). Нова организација је подразумевала, поред много већег административног апарата и слободнијег финансијског пословања, и истовремено постојање организација које је требало да је снабду потребним намирницама. Стога је и створена Дирекција за снабдевање становништва града Београда, као самостална привредна установа при Општини града Београда. Она је добила, у односу на Одељење за снабдевање, шири простор за рад и потребну слободу. Према Уредби о ДИРИС-у, установа је имала самостално финансијско пословање и за њу нису важили, као у случају Одељења, прописи општинског финансијског пословања. Средства за њен рад обезбеђивала је Београдска општина, а у случају потребе ДИРИС је могао да узме зајам, за који је гарантовала Општина. Општина је ДИРИС-у ставила на располагање и своја привредна предузећа и добра попут магацина, продавница, пекара... ако су она имала везе са снабдевањем или су пак била неопходна за успешно спровођење организације снабдевања. ДИРИС је добио и могућност да оснива предузећа и да учествује у раду предузећа која су корисна за снабдевање Београђана. Он је, такође, могао да издаје упутства за рад свим предузећима и лицима која су могла да помогну у снабде-

¹⁸Исто; Општинске новине, 8. мај 1941, 3.

¹⁹ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дириса 1941/42.

вању, а бавила су се прерадом и продајом животних намирница. У исто време ДИРИС је могао и да врши контролу истих предузећа, њихових пословних књига и сл. Предузећима која су одбила да се одазову на позиве или су се оглушила на наређења ДИРИС-а било је забрањено кажњавањем од стране Управе града Београда новачном казном од 10.000 до 100.000 динара или у случају ненаплативости казном затвора са принудним радом, рачунајући за сваких 100 динара новчане казне по једна дан затвора. Било је предвиђено и да приход од новчаних казни иде у Фонд за исхрану сиротиње Општине града Београда.²⁰

Дирекцијом је руководио директор, кога је постављао председник Општине града Београда из редова општинских службеника, а уз сагласност комесара Министарства пољопривреде и исхране. Тиме је Општина задржала извесну контролу над установом.²¹ На њеном челу се, осим кратког периода, током читавог периода окупације налазио ранији шеф Одељења за исхрану и вршилац дужности директора Одељења за снабдевање града Илија М. Паранос.²² Међутим, после анализе одреби Уредбе и Правилника о Дирекцији, може се закључити да је директор имао изузетно велика

²⁰Службене новине, бр. 98 од 15. августа 1941, Уредба о Дирекцији за снабдевање становништва града Београда.

²¹Исто.

²²Илија М. Паранос (1908 – после 1959), дугогодишњи чиновник Општине града Београда и директор ДИРИС-а био је по образовању правник. У Општини града Београда почео да ради 1934. године и до 1939. био је писар у разним одељењима Општине. Од 1939. године био је шефа Одељења за исхрану при Општини града Београда, а од 3. маја 1941. вршилац дужности директора Одељења за снабдевање. На место директора ДИРИ-а постављен је 20. августа 1941. године. На тој позицији се налазио, осим краћег времена (септембар 1942 – 2. јул 1943, на њеном челу Љубомир Ј. Ненић), током читавог периода окупације. У исто време је, од септембра 1942. године, обављао и дружност првог потпредседника општине. После ослобођења Београда био је отпуштен из службе, а онда и као сарадник окупатора и помагач покрета Драже Михаиловића осуђен на петогодишњу робију, коју је издржао у Сремској Митровици. По изласку из затвора живео је повучено у Београду, да би после 1959. године емигрирао у Француску, где је и умро (Симо Џ. Ћирковић, Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности: слика једне забарањене епохе, (Београд: Просвета, ИПС Медиа, 2009), 393; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, ф-228, ф-8-102/43, Одлука о постаљењу Илије М. Параноса за директора Дирекције за снабдевање града Београда и Одлука о разрешењу Љубомира Ј. Ненића, директора Дирекције за снабдевање града Београда, бр. 12121, 2. јул 1943).

овлашћења јер су се сви послови Дирекције обављали по његовим налозима и упутствима. Он није био у обавези да прихвати ни мишљење стручњака за питања снабдевања, који су чинили Саветодавни одбор при Дирекцији.²³ Исто тако, поред чиновника које је додељивао на рад председник Општине, могао је и сам да бира потребне чиновнике, с тим што их је онда плаћала Дирекција, а не општина.²⁴

Дирекција је током окупације више пута мењала своју структуру, што је било изнуђено потребом да се отклоне бројни проблеми и тешкоће са којима се суочавала у раду на организацији снабдевања становништва. Тако је она, на пример, првобитно била подељена на два одељења, административно-финансијско и прометно – робно одељење.²⁵ Прометно – робно одељење било је подељено на четири одеска, за набавке, за продају, за магацине и за регулисање снабдевања. Иако је и из самих назива одеска јасно чиме су се бавили, треба поменути да се одсек за регулисање снабдевања, који је обављао и најважнији посао Дирекције, бавио питањем издавања куповних књижица, али и „извршавањем свих мера у вези са рационарањем и регулисањем потрошње”. Због тога је тај одсек већ после шест месеци претворен у треће одељење – одељење за регулисање снабдевања. То је правдано нужношћу његовог ослобађања од административне процедуре и жељом да се „обезбеди већа брзина и експедитивност у пословању”.²⁶ Међутим, те промене нису, као што се очекивало, обезбедиле боље снабдевање Београђана, због чега се средином 1943. године, баш негде у време годишњице оснивања ДИРИС-а, приступило даљим организационим променама. Тада је Дирекција за снабдевање становништва града Београда подељена на две независне установе: Дирекцију за набавке, краће назва-

²³Чланове Одбора је на предлог директора Дирекције поставио председник Општине града Београда у сагласности са министром пољопривреде и исхране (Службене новине, бр. 111 од 30. септембра 1941, Правилник о организацији и раду Дирекције за снабдевање становништва града Београда).

²⁴ Исто.

²⁵ Службене новине, бр. 111 од 30. септембра 1941, Правилник о организацији и раду Дирекције за снабдевање становништва града Београда.

²⁶Службене новине, бр. 20 од 10. марта 1942, Правилник о организацији и раду Дирекције за снабдевање становништва града Београда, VIII бр. 15100 од 27. септембра 1941; ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дириса 1941/42.

ну „Дирис“, и Дирекцију за исхрану становништва града Београда. Прва је имала задатак да врши набавку робе, док је друга требало да организује и спроводи све радње у вези са администрацијом новог система регулисаног снабдевања.²⁷ Заправо дошло је до раздвајања и претварања ранијих одељења и одсека, као што су Одсек за набавке и Одељење за регулисање снабдевања, у нове установе, око којих су онда концентрисани остали одсеци и одељења. Дирекција за набавке практично је преузела значајан део посла који је до тада радила Дирекција за снабдевање становништва града Београда. Њеним стварањем укинута је Дирекција за снабдевање становништва града Београда. Дирекција за набавке је била не само „правни“ наследник укинуте Дирекције за снабдевање, већ и наследник њеног скраћеног имена, које, бар формално гледано, није одговарало њеном новом називу. Пре би се могло рећи да је скраћени назив одражавала Дирекција за исхрану становништва града Београда. У сваком случају, обе новостворене установе биле су самосталне установе при Општини града Београда, с тим што је првој средства потребна за рад обезбеђивала Општина (као и у случају ранијег ДИРИС-а),²⁸ а другој, до сопственог обезбеђења прихода, Дирекција за снабдевање становништва града Београда преко свог капитала код Општанске штедионице.²⁹ Било је предвиђено да Дирекција за исхрану стекне средства за рад од продаје легитимација, контролних маркица и формулара.³⁰ Важно је поменути да је од тада па до краја окупације Дирекција за исхрану имала, с обзиром на њене послове и непосредну окренутост ка становницима Београда, односно потрошачима, много већу улогу и, сходно томе, већу пажњу у јавно-

²⁷Службене новине, бр. 68 од 27. августа 1943, Уредба о Дирекцији за набавке, 23. јул 1943. Исто, Уредба о Дирекцији за исхрану становништа града Београда, 23. јул 1943.

²⁸Службене новине, бр. 68 од 27. августа 1943, Уредба о Дирекцији за набавке, 23. јул 1943; Исто, Уредба о Дирекцији за исхрану становништа града Београда, 23. јул 1943.

²⁹У питању је сума од пет милиона динара, којом је раније располагала Дирекција за снабдевање становништва (Службене новине, бр. 68 од 27. августа 1943, Уредба о Дирекцији за исхрану становништа града Београда, 23. јул 1943).

³⁰Службене новине, бр. 68 од 27. августа 1943, Уредба о Дирекцији за набавке, 23. јул 1943; Исто, Уредба о Дирекцији за исхрану становништа града Београда, 23. јул 1943; „Увођење новог система регулисаног снабдевања“, Ново време, 30. јул 1943, 4.

сти. Додуше, њен рад у потпуности је зависио од рада Дирекције за набавке. То јој није, ако нешто није ишло како треба у систему прикупљања робе, осигуравало разумевање код Београђана.

Рад Дирекције за снабдевање становништва града Београда био је од почетка оптерећен тешким условима снабдевања у којима се нашао Београд. А на њих су утицали бројни фактори. Међу првима треба издвојити сужавање снабдевачког подручја. Београд је, у односу на предратни период, када се животним намирницама снабдевао из целе земље, знатно сузио своје подручје снабдевања. Рат и окупација су разбили привредну целину, што је за последицу имало губитак широког снабдевачког подручја и оријентацију на природно пољопривредно подручје снабдевања у његовој непосредној околини, као што су простор јужно од Саве и Дунава, Банат и Срем.³¹ Али и у том преосталом тзв. ужем подручју снабдевања дошло је до промена убрзо после окупације: прво је из економске заједнице са Србијом искључен Срем у октобру 1941. године³², а онда у децембру 1941. године и Банат.³³ Београд је тако био усмерен на снабдевање само из своје непосредне околине на територији новоформиране Србије под немачком војном управом. То није било довољно за нарасле потребе града. Довоз животних намирница из унутрашњости земље био је, посебно у првој години окупације, због саобраћајних прилика знатно отежан, па и у појединим периодима онемогућен. Поменимо, примера ради, да су већ од лета 1941. године почели немири, извођене су саботаже на саобраћајним објектима, као и оружни сукоби устаника и окупационих снага. На то се надовезала и оштра зима 1941/1942. године, која је практично одсекла Београд од унутрашњости, а тиме и од могућности снабдевања.³⁴

Други фактор који је знатно отежао снабдевање јесте бројно стање београдског становништва. Оно је у односу на доратни пери-

³¹ Архив Србије (АС), Комесаријат за цене и наднице (Г6), ф-223, Кретање максимираних цена, реалних цена и цена црне берзе главних животних намирница и индекс трошкова од априла 1941. до 1943. године; ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дириса 1941/42.

³² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 114; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979), 116; Nikica Barić, „Politika Nezavisne Države Hrvatske prema Srbiji”, *Istorija 20. veka*, 1/2011, 116.

³³ Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini* (Beograd: INIS, 2009), 305–309; Petranović, n. d., 113; Kreso, n. d., 116.

³⁴ ВА, Нда, 36-1-20, Извештај са седнице Управе града Београда, 29. октобар 1941.

од драматично порасло. Процењивало се да је приливом избеглица, па и, под притиском немира, становника из унутрашњости Србије, број становника порастао скоро дупло. У једном периоду он је чак досегао и цифру од 400.000 људи.³⁵ Могућности снабдевања и број становника су тако били у обрнутој сразмери – уколико је снабдевање било се лошије, утолико се становништво све више повећавало.

Трећи фактор који је утицао на рад Дирекције и на само снабдевање тицао се стварања нове организације привреде и увођења режима максимираних цена. Нова привредна организација створена је у тренутку када нису постојале обезбеђене довољне резерве животних намирница. Због тога није било могуће спровести њихову рационалну и рационирану употребу, што је био задатак и саме Дирекције за снабдевање становништва града Београда. Посебно треба указати, а о томе је било помена и нешто раније, да је Дирекција за снабдевање била међу првим установама дириговане привреде. То значи да је она, као установа за дистрибуцију, основана пре него што су основане централе које су се бавиле питањима производње и промета. Дирекција је, заправо, требало да у почетку без подршке тих установа (централа) изузетно важних за систем снабдевања, а чије је стварање текло упоредо и врло споро, осигура редовно снабдевање становништва рационираним количинама намирница, и то у условима празних или пак полупразних магацина, у отежаним или прекинутим условима транспорта и сл. Паралелно је, под притиском окупационе власти, у току лета 1941. године, Дирекција морала да прихвати и одржава режим максимираних цена, у оквиру кога је било забрањено да роба широке потрошње има веће цене од оних које је имала пре 6. априла 1941. године.³⁶

Дирекција за снабдевање становништва града Београда је, сходно реченом, као прва установа нове привредне организације добила задатак да врши рационирање појединих артикала широке потрошње. Она је постепено рационисала артикле као што су брашно, хлеб, шећер, со, уље, маст, месо, гриз, мармелада, дрво. Потрошња меса рационисана је од августа 1941. године и уведена су два безмесна дана у недељи (четвртак и петак). Првобитно је било

³⁵АС, Гб, ф-223, Кретање максимираних цена, реалних цена и цена црне берзе главних животних намирница и индекс трошкова од априла 1941. до 1943. године.

³⁶Службене новине, бр. 88 од 11. јула 1941, Уредба о ценама; Д. Алексић, Привреда Србије..., 211.

предвиђено да се издаје 200 грама мяса недељно, као и 500 грама уља. У оба случаја те количине временом су смањиване. Слично је било и са хлебом, који је од септембра 1941. године рационисан на 400 грама по особи.³⁷ Тек касније, са оснивањем централа за поједине секторе привреде, утврђивање рационисаних количина неких од поменутих артикала прешло је на њих. Тако је брашно потпало под надлежност Житарске централе, месо под Централом за стоку и сточне производе (од новембра 1941), дрво под Централом за дрво (од фебруара 1942), шећер под Централом за шећер (од јануара 1942) итд. ребало је да оне разрежу потребну количину за Београд и снабдевају Дирекцију намирницама. Тек после тога Дирекција је добијене количине делила београдском становништву, као и болницама, установама и другим потрошачима, на основу принципа подједнаке расподеле. Међутим, дешавало се да централе саме врше директну дистрибуцију грађанству, што је водило сукобима између ДИРИС-а и централа.³⁸ Дирекција за снабдевање је, поред нерационисаних намирница, до средине 1942. године задржала надлежност код издавања хлеба, гриза, соли, уља и мармеладе.³⁹

Издавање рационисаних и нерационисаних количина намирница београдском становништву Дирекција је спроводила преко мреже снабдевача (колонијалне радње, пекаре и месара) и властитих продавница, односно магацина и система куповних књижица и купона. Према подацима пописа из маја 1942. године Дириис је у својој мрежи имао 620 колонијално-бакалских радњи и задруга, 219 пекара и 200 месарских радњи. Њихов број је био малобројан у односу на број становника Београда. Он је деловао још поразније ако се зна да је на дупло мањи број становника пре рата долазило, на пример, око 400 пекара.⁴⁰ При томе се број снабдевача од септембра 1941. године стално смањивао. Представници Дирекције су се жалили да се, због нерентабилности, сваке недеље ликвидира по неколико снабдевача. Заправо снабдевачи нису имали никакве користи да послују контролисаним артиклима. Обим пословања није им покривао ни режије, па да би избели штету једноставно су затварали своје радње. Тиме је Дирекција већ крајем 1942. године дошла у

³⁷ ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942.

³⁸ ВА, Нда, 1а-2-13, Писмо инг. Војислава Марковића

³⁹ ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дирииса 1941/42.

⁴⁰ АС, Гб, ф-223, Кретање максимираних цена, реалних цена и цена црне берзе главних животних намирница и индекс трошкова од априла 1941. до 1943. године.

ситуацију да мора да решава организацију производње хлеба, јер постојеће пекарне нису имале довољно капацитета и материјала да омогуће минимално снабдевање Београђана хлебом.⁴¹ Поред снабдевача, Дирекција је само у првих месец дана свог рада имала и мрежу од девет продавница, а онда је тај број свела на само две продавнице, које су опстале ако не до краја окупације, онда сигурно до 1943. године.⁴²

У исто време велике проблеме стварао је и систем куповних књижица и купона. Њих је требало да имају сви становници Београда да би се снабдели рационисаним количинама свих намирница којима је располагала Дирекција. То је спроведено, како сведочи један извор, већ у августу 1941. године. Међутим, други извори сведоче да је њихово издавање, због великог броја становника, настављено и касније. Приликом издавања куповних књижица долазило је до многобројних грешака и злоупотреба. Због велике флукуације становништва, дневно је издавано на хиљаде књижица, што малобројан чиновнички апарат није могао да изведе без великог броја, пре свега административних грешака у уношењу личних података. С друге стране, само издавање је вршено на основу самосталног уписа становника код снабдевача. Многи од њих су желели веће количине намирница него што је било дозвољено. Књижице су добијала фиктивна лица, пријављиван је већи број чланова породице, постојеће књижице су оглашаване изгубљеним како би се добиле и нове количине потребних артикала и сл.⁴³ Убрзо се показало, делом због тога, а делом и због оскудице, да неки могу, а да неки не могу да подигну своје следовање рационисаних намирница на основу књижице и купона, јер намирница није било довољно за све. Ових других је било неупоредиво више. Једна анализа стања у Дирекцији потврђује велику разлику између броја издатих куповних књижица и стварног стања у броју становника Београда. Према евиденцији Дирекције почетком децембра 1941. године било је око 400.000 становника Београда, који су се снабдевали и хранили преко њених ку-

⁴¹ ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дириса 1941/42; АС, Г6, ф-223, Кретање максимираних цена, реалних цена и цена црне берзе главних животних намирница и индекс трошкова од априла 1941. до 1943. године.

⁴² ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дириса 1941/42.

⁴³ Исто; ВА, Нда, 1А-2-13, Писмо Милану Неђићу о стању у ДИРИС-у од инж. Војислава Марковића, 17. јун 1942; Исто, 153-4-4, Достава о раду чиновника ДИРИС-а око издавања књижица за намирнице, без датума.

повних књижица. После шест месеци темељне контроле тај број је сведен на приближно тачан број од 290.000 становника.⁴⁴ На то треба додати и чињеницу да су и чиновници ДИРИС-а вршили бројне злоупотребе. Оне су биле посебно видљиве при набавци и контроли набављених намирница; у магацинима Дирекције стално су се појављивали „страховито велики мањкови у роби”, а да се нису утврђивали разлози нити кажњавали одговорни. Уочавало се да постоји „безброј путева за улаз и још више излаза и издавања робе”, због чега је сваки чиновник радио шта је хтео. Инж. Војислав Марковић, који је кратко време радио у Дирекцији на задатку реорганизације и увођења бољег система дистрибуције намирница, описао је средином 1942. године то стање речима „прави хаос и пакао”.⁴⁵ Дирекција је у више наврата покушала, о чему је било речи, да се другачије организује и постане ефикаснија, али у томе је имала тек незнатног успеха. Није јој ишла на руку не само сопствена организација, него и општи, веома лоши услови набавке намирница.

Треба поменути да је Дирекција, приликом издавања књижица, становнике Београда поделила у складу са њиховим специфичних потребама (болест, узраст, важност посла и сл) на четири категорије У прву групу спадали су сви који се снабдевају рационираним количинама; у другу групу су улазила оболела лица која имају специјалне књижице по којима, поред редовног рационираног следовања, добијају још и извесне минималне количине намирница које је захтевала дијетална исхрана (пре свега пшенично брашно, шећер и уље); трећу групу чинили су радници запослени у важнијим привредним предузећима, који су такође, поред редовног следовања, добијали још и једно допунско следовање; четврту групу чинила су деца до две и по године, која су средином 1942. добијала само следовање гризом. Дирекција је на основу истих књижица снабдевала и ратне установе, болнице, угоститељске радње итд. Оне су представљале у постојећој подели и извесну поткатегорију потрошача. Томе у прилог иде и чињеница да је Дирекција у извештајима њихово снабдевање водила одвојено.⁴⁶

⁴⁴ВА, Нда, 1А-2-13, Писмо Милану Недићу о стању у ДИРИС-у од инж. Војислава Марковића, 17. јун 1942.

⁴⁵Исто.

⁴⁶ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дириса 1941/42.

Пошто смо раније говорили о томе које су намирнице рационасане и на који начин, ваљало би показати како је и колико Дирекција успевала, уз тешке услове снабдевања и недостатке сопствене организације, да задовољи потребе Београђана. Овде нећемо наводити све оне мере које је Дирекција предузимала у циљу набавке намирница, већ ћемо искористити суви језик статистике како би дали прецизну слику онога што је Дирекција издала од намирница Београђанима. Сумарни преглед Дирекције не обухвата снабдевање нерационисаним артиклима који су продавани под стварним ценама, већ само снабдевање неким од рационараних, односно контролисаних намирница по максимираним ценама у периоду од септембра 1941. до априла 1942. године. Он омогућава да се закључи да је снабдевање Београђана било и нередовно и „асполутно недовољно“, односно да је потпуно подбацило.

Преглед снабдевања Београђана неким контролисаним артиклима преко ДИРИС-а у периоду септембар 1941. до априла 1942.

месец	хлеб	шећер	со	месо	уље	маст
1941. година	по 400 грама	у грамима				
септембар	30 дана	1.500	1.000	/	/	/
октобар	31 дан	1.500	1.000	/	/	/
новембар	19 дана	1.000	1.250	200	250	/
децембар	18 дана	600	750	200	/	/
јануар	9 дана	600	750	300	250	/
фебруар	4 дана	600	750	/	/	100
1942. година	од 12. фебруара 265 грама					
фебруар	2 дана	600	750		/	
март	14 дана	600	750	200	200	/
април	14 дана	600	750	/	/	/

Извор: ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942; АС, Гб, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом – брашном преко ДИРИС-а 1941/42.

Нешто детаљнија анализа сведочи да је Дирекција оставила Београђане за последња четири месеца 1941. године готово месец дана без хлеба⁴⁷, да су уместо званично прописаних 400 грама днев-

⁴⁷У та четири месеца било је, према једном извору, свега 98, а према другом 96 хлебних дана (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942; АС, Гб, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом – брашном преко Дирекције за исхрану 1941/1942).

но добијали просечно тек 186 грама.⁴⁸ Међутим, рачуница једног савременика показује да је тај број у готово истом периоду (август–новембар) 1941. године био три пута већи. То значи да Београђани нису успели да на купоне преко Дирекције купе хлеб, па су на трпези имали хлеб тек тридесет и два дана.⁴⁹ Из тога следи да је до фебруара, када је дошло до званичног смањења дневних потреба за хлебом, задовољено тек 46,5% њихових неопходних потреба.⁵⁰ Још горе стање је било у првих шест месеци 1942. године, када скоро три месеца није било хлеба.⁵¹ Тада је количина издатог хлеба становницима Београда задовољавала тек између 15% и 25% потреба.⁵² Преко Дирекције становништво је током целе 1942. године добило само 37,31% од предвиђених неопходних количина хлеба.⁵³ То се исказивало и кроз смањење дневних потреба хлеба на 230 грама у јуну 1942. године,⁵⁴ и чак на 190 грама у децембру 1942. године.⁵⁵ Издавање меса и масноћа преко Дириса било је, како следи из прегледа снабдевања, неупоредиво лошије него хлеба. Међутим, без меса се и могло, а без хлеба никако. У периоду од осам месеци Београђани су добили тек четири пута месо, три пута уље и једанпут маст. Једна друга рачуница сведочи да је Дирекција успела да достави по максимираним ценама током 1942. године тек 12,31% меса, 5% масти и 6,95% уља од предвиђених неопходних количина.⁵⁶ Јасно је да ова издата количина није раздељена целокупном станов-

⁴⁸АС, Г6, ф-223, Кретање максимираних цена, реалних цена и цена црне берзе главних животних намирница и индекс трошкова од априла 1941. до 1943. године.

⁴⁹Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941–1944 (прир. Н. Милићевић, Д. Никодијевић), Београд 2011, 235, Забелешка од 24. маја 1942; Н. Милићевић, О исхрани..., 81.

⁵⁰ АС, Г6, ф-223, Кретање максимираних цена, реалних цена и цена црне берзе главних животних намирница и индекс трошкова од априла 1941. до 1943. године.

⁵¹АС, Г6, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом – брашном преко Дирекције за исхрану 1941/1942.

⁵²Исто; Н. Милићевић, О исхрани ..., 80.

⁵³АС, Г6, ф-272, Извештај инж. Петровића, комесара за цене и нанице – Генералном опуномоћенику за привреду Нојхаузену, 4. јун 1943.

⁵⁴АС, Г6, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом – брашном преко Дирекције за исхрану 1941/1942.

⁵⁵Свакодневни живот под окупацијом, 386, Забелешка од 6. децембра 1942; Н. Милићевић, О исхрани..., 82.

⁵⁶АС, Г6, ф-223, Кретање максимираних цена, реалних цена и цена црне берзе главних животних намирница и индекс трошкова од априла 1941. до 1943. године.

ништву Београда. У преглед нису укључене све рационисане намирнице, већ само неке од оних које су биле или остале у надлежности Дирекције. Поменимо тако да је Дирекција контролисала и издавање млека и гриза. И док је млеко важно за исхрану уопште, посебно деце, старијих лица и болесника, гриз је био значајан пре свега као дечја храна. Са обе ове намирнице било је великих проблема у снабдевању и дистрибуцији. Првобитно је Дирекција делила дневно између 1.500 и 1.800 литара, али је, после губитка Срема та количина смањена, да би се средином 1942. године усталила на око 2.000 литара дневно. Количина је подмиривала потребе пре свега болница и дечјих установа. То значи да су изван организованог снабдевања остала деца и друга лица којима је млеко било неопходно у исхрани. Што се тиче гриза, Дирекција је успела да до јуна 1942. године изда на свако од 5.660 деце старости до две и по године тек три килограма гриза.⁵⁷

У сваком случају, можемо закључити да је преко Дирекције обезбеђивана тек једна трећина количине неопходних укупних потреба просечног становника Београда у 1941. и 1942. години.⁵⁸

1941.	1942.
24,77% робе по количини	31,04% робе по количини
14,62% робе по вредности	8,01% робе по вредности

Слаба и лоша организација снабдевања преко Дирекције већ од првих дана окупације терала је становништво Београда да се снабдева на „црној бази“. Током времена је та врста нерегуланог снабдевања потпуно превладала, па је већ 1943. године снабдевање било практично у целини везано за црну берзу. А цене на „црној берзи“ формирале су се по законима понуде и потражње. Велика потражња и мале количине намирница дизале су цене појединим производима до неслућених размера. С друге стране, Дирекција је преко својих контролних органа, а и других установа, водила хајку против црне берзе. Међутим, Београђани нису спорили њене негативне стране, али су сматрали да би без ње „помрли од глади“, а да ње ни-

⁵⁷ ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф-4, Функционисање Дириса 1941/42.

⁵⁸ АС, Г6, ф-272, Извештај Комесаријата за цене и наднице – Министру привреде, пов. бр. 224, 29. март 1943.

је било би „зло”.⁵⁹ Дирекција је, а тога је била и сама свесна, због неуспеха у раду на организованом снабдевању навукла на себе омразу Београђана. Неретко се догађало и да чиновнике Дирекције гладни становници нападну на улици што нема хлеба и меса.⁶⁰ Доживљавања је као филијала која не заступа интересе Београђана већ окупатора.⁶¹ Истицало се да би могла и да буде укинута, а да се то не осети у снабдевању Београђана.

У сваком случају, Дирекција за снабдевање становништва града Београда представљала је недовољно изграђену и ефикасну административну установу која није оправдала циљ због којег је основана, а то је редовно и минимално снабдевање Београђана. Борба за „хлеб насушни” је врло рано, готово на почетку окупације, силом објективних и субјективних разлога у раду Дирекције, прешла из њених руку у руке самих становника Београда.

Dr. Nataša Milićević
„DAILY BREAD”: DIRECTORATE
FOR SUPPLYING THE POPULATION
OF BELGRADE (DIRIS) 1941-1943

(Summary)

Directorate for supplying the Population of Belgrade (DIRIS) represented specific institution with the mission to take care of supplying and nutrition of the citizens of Belgrade during the Nazi occupation. Its foundation in the summer of 1941 was preconditioned on one side - with the new organizational system of the conducted economy that the occupier insisted on in order to control overall economy and supplying population with the basic food and on the other side - with the need to take care of rational and minimal supplying of the biggest Serbian city. Directorate was an independent economic institution, part of the municipality of the city of Belgrade and did not depend on the financial business of the municipality, but was self financing and had a freedom in their own business. It didn't succeed, even though it had frequent structural changes, to build up itself as functional and efficient institution that successfully organizes supplying of the population with the basic food. This was influenced by objective as well as subjective reasons. Objective reasons were that the Directorate, as an institution for distribution of rational food, was not able to control process of

⁵⁹ Свакодневни живот под окупацијом, 256, Забелешка од 12. јуна 1942; Исто, 323, Забелешка од 29. августа 1942; Исто, 681, Забелешка од 23. децембра 1943.

⁶⁰ Исто, 119, Забелешка од 13. јануара 1942.

⁶¹ Исто, 308, Забелешка од 8. августа 1942.

its production and collection, then, there are different and difficult conditions of supplying (narrow area of supplying in Belgrade and high increase of its population). Other, subjective reasons are poor organization of the Directorate, corruption and arrogance of officers, conflicts with other institutions, poor distribution system and so on. Supplying the population of Belgrade through DIRIS completely failed; it was irregular and "absolutely insufficient". For example, the statistics shows that Directorate succeeded to distribute to the people, in 1942 only 37,31% of bread, 12,31% of meat, 5% of fat and 6,95% of oil amount that was necessary and expected. The conclusion is that the Directorate has provided only one third of the amount of the total needs of the average citizen of Belgrade in year 1941 and 1942. Therefore, from the early days of the occupation, people have turned to the supplying at the "black market". Because of such a fail of Directorate, citizens of Belgrade were not inclined to that institution and felt as if it was working for the benefit of the occupier. In any case, Directorate has not justified the purpose it was founded for, so at the very beginning of the occupation it has already given up the battle for "daily bread" and left it from its own hands to the hands of the citizens of Belgrade.

KEYWORDS: Directorate for supplying the Population of Belgrade (DIRIS), Nazi occupation, supplying, Belgrade.